

UOT 76.02

SAMİR SADIQOV*

**XALQ RƏSSAMI, HEYKƏLTƏRAŞ TOKAY MƏMMƏDOVUN
YARADICILIĞINDA II DÜNYA MÜHARİBƏSİNİN
QƏHRƏMANLARININ OBRAZLARI**

Məqalə Azərbaycan memarlığının inkişaf tarixinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif memarlığın inkişaf tarixini bir müəllif – xalq rəssamı, heykəltəraş Tokay Məmmədovun yaradıcılığı əsasında tədqiq etmişdir. Məqalədə rəssamın yaradıcılıq məhsulu olan monumental xatirə nümunələri təhlil edilmişdir. Göstərilmişdir ki, heykəltəraşın yatardığı monumental xatirə nümunələri konkret görkəmli şəxslərlə bərabər, II dünya müharibəsində həlak olmuş həmvətənlərimizin xatirəsini əbədləşdirmək üçün müxtəlif şəhər və rayonlarda ucaldılmışdır. Məqalədə bu sıradan olan “Böyük Vətən müharibəsində həlak olan cəlilabadlılara əbədi xatirə” monumentinin təhlilinə geniş yer verilmiş, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Adil Quliyev”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı N.Şaverdiyayev”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı B.Mirzəyev”, “General Murtuz Quliyev” kimi heykəl-portretləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *Heykəl, portret, obraz, müharibə, dünya, bədii plastika.*

XX əsrdən başlayaraq Azərbaycanda formaca fərqli monumental xatirə abidələri ucaldılmağa başlamışdır. Monumental xatirə nümunələri xüsusən ikinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə sürətlə inkişaf etməyə başlamış və müstəqil sahəyə çevrilmişdir. Bir çox heykəltəraşların yaradıcılığında yüksək bədii-estetik dəyəri ilə seçilən xatirə memarlıq nümunələri mövcuddur. Belə tişə ustalarından biri də Tokay Məmmədovdur (1, s. 15). Onun yaradıcılığında heykəltəraşlığın bütün sahələri və janrları inkişaf etmişdir. Bu gün də heykəltəraşın ucaldığı abidələr ölkəmizin bir çox şəhərlərinin bəzəyinə çevrilmiş və mənəvi qürur qaynağı olaraq qalmaqdadır. Tokay Məmmədovun yaradıcılığında yer almış xatirə abidələri konkret görkəmli şəxslərlə bərabər, həmçinin İkinci Dünya Müharibəsində həlak olmuş həmyerlilərimizin xatirəsini əbədləşdirmək məqsədilə ucaldılmış sənət əsərləridir. Bu mənada heykəltəraşın Cəlilabad şəhərində ucaldığı Böyük vətən müharibəsində həlak olan cəlilabadlılara əbədi xatirə kompleksini göstərmək olar (heykəltəraş İbrahim Zeynalovla birgə).

1976-cı ildə ərsəyə gətirilən “Böyük vətən müharibəsində həlak olan cəlilabadlılara əbədi xatirə” kompleksi yarım dairəvi şəkildə icra olunmuşdur. Mərkəzində Ana heykəli ucaldılmış kompozisiyanı onun qarşısında yanan əbədi məşəl tamamlayır. Ana heykəli qürurlu, iradəli və məğlubedilməz ruhludur. Vətəninin azadlığı yolunda öz övladlarını qurban vermiş ana bu durumunda həyatın bütün çətinliyinə dözməyə hazır vəziyyətdədir. Daxili hərəkətə əsaslanan kompozisiya dəqiq cizgiləri, ifadəli silueti ilə seçilir. Yumşaq yapma üsulu ananın keçirdiyi hislərlə uyuşur. Bu kompozisiya müəllifin bədii forma sahəsindəki novator axtarışlarının əyani nümunəsidir. Gözünün sönməkdə olan son ziyası ilə oğul yolunu gözləyən nurani, ağbırçək ananın baxışları hələ də soraqlıdır. Aradan illər keçsə də, ana göz yaşlarını dəfələrlə yollara sıxsaxsa da, yenə də ailənin yeganə ümidinin yolunu gözləyir.

Həmin Ana obrazı xatirə kompleksinin yanında cəbhədən qayıtmayanların varlıqlarını əbədiyyətə qovuşduqlarını əks etdirən oğul və qızlarımızın qabarıq portretləri fonunda təsvir olunmuşdur (2, 4). Barelief formalı bu surətlərə nəzər yetirəndə gözümüzün önündə heç zaman düşməndən qorxmayan, mərd və cəsarətli insan obrazları canlanır. Bu obraz heykəltəraşa Böyük Vətən müharibəsi illərində fədakarlıqlar göstərən bütün döyüşçülərin xatirəsinə ehtiramını bildirmək, müharibəyə qarşı qəzəb və nifrət hissələrini bir daha tam kəskinliyi ilə göstərmək, qanlı döyüş illərinin dəhşətli insan faciələrinə yol açdığını bədiiləşdirmək üçün geniş imkan vermişdir (5, s. 89).

AXTARIŞLAR • RESEARCHES • ПОИСКИ

Azərbaycanın memorial plastikası da heykəltəraşlığın digər növləri kimi II Dünya müharibəsinə kimi təşəkkül mərhələsini keçmişdir. Ancaq inkişaf nöqtəsi II Dünya müharibəsindən sonra olmuşdur. II Dünya müharibəsi bədii yaradıcılıq sahəsindəki ziyalılar qarşısında böyük vəzifələr qoydu, onların yaradıcılıqlarını ölkənin müdafiəsinə istiqamətləndirdi. Məhz bu mərhələdə Respublika heykəltəraşlarının yaradıcılığı müharibədə igidlik göstərən döyüşçülərin şərəfinə ucaldılan abidələrin inşasına yönəldilmişdir. Zaman keçdikcə bu mövzuya həsr olunmuş hərbi abidələrin ümumiləşdirilmiş, rəmzi tərzdə ifadə edilmiş yeni yaradıcılıq həlləri tapılırdı. Onların daşıdıqları məna, tərbiyəvi təsir qüvvələri çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

1950-ci illərin sonundan başlayaraq heykəltəraşların həm yaşlı, həm də orta nəslin nümayəndələri həlak olmuş qəhrəmanların xatirələrini əbədləşdirmək mövzusunda daha tez-tez müraciət edirdilər. Buna da səbəb II Dünya müharibəsi illərində azərbaycanlı döyüşçülərin faşizmin məhvində göstərdikləri təqdirəlayiq şücaətləri olmuşdur. Azərbaycan heykəltəraşları bu cəsurluğu əbədləşdirməyi özünün borcu sayırdı. Adətən şəhər və rayon mərkəzlərində ayrılan müəyyən yerdə xatirə divarı ucaldılır, onun qarşısında əbədi məşəl, həlak olmuşlara ağlayan ananın heykəli və bir qrup vətən müdafiəçilərinin cürbəcür duruşlarda fiqurları ucaldılırdı. Bu tipli abidələr müxtəlif formalarda (dəyirmi, qorelyef, barelyef və s.) ifadəsini tapırdı. Nəzərdən keçirilən dövrdə Azərbaycan heykəltəraşları tərəfindən yaradılan əsərlərin çoxunda qəhrəmanlıq romantikası ilə aşılınmış ümumi bir təmayül aparıcı mövqeyə malik idi. Bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən Tokay Məmmədovun da yaratdığı II Dünya müharibəsində qəhrəmanlıq göstərən oğul və qızlarımızın şərəfinə ucaldığı abidələrdə öz orijinallığı ilə diqqəti özünə cəlb edir. Ümumiyyətlə, digər heykəltəraşlar kimi Tokay Məmmədov da II Dünya müharibəsinin iştirakçılarına bir çox əsərlər həsr etmişdir. Biz bunlara misal olaraq yuxarıda təhlilini verdiyimiz “Böyük vətən müharibəsində həlak olan cəlibadlılara əbədi xatirə”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Adil Quliyev”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı N.Şaverdiyayev”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı B.Mirzəyev”ə “General Murtuz Quliyev”ə həsr olunmuş əsərləri göstərə bilərik.

Tokay Məmmədovun yaratdığı “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Adil Quliyev”in portreti maraqlı həllini tapıb. Heykəltəraş döyüşçünün təsvirində heç bir süniliyə, təsadüfi effektlərə yol vermir. Kəskin cizgilərlə çəkilmiş sifət gərgindir, baxış sərt-dir-bütün bunlar diqqətini cəmləşdirmiş, həlledici və cəsarətli hərəkətlərə hazır olan adam haqqında təsəvvür yaradır. Portretin kompozisiyası uğurludur, çöhrəsi ifadəlidir. Obrazın həllinə müəllifin düzgün yanaşması, ciddi işləyib lazımi detallar seçməsi nəticəsində döyüşçünü yüksək tipikləşdirmə səviyyəsinə qaldırmış, mükəmməl obrazını yaratmışdır.

Azərbaycanın digər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı “B.Mirzəyev”in portretində mərd, nikbin, qəhrəman bir insanın obrazı inandırıcı cizgilərlə yaradılmışdır. Çöhrənin sakit, təmkinli ifadəsi, səciyyəvi xətlərin mənalı tərzdə verilməsi, üzün mimikasındakı psixoloji çalarlar, plastik formaların ifadəli və dəqiq işlənməsi kimi üsullarla T.Məmmədovun qəhrəmanının inandırıcı bədii obrazını yaratmağa müvəffəq olur.

Mahir sənətkar Tokay Məmmədov II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrün heykəl-portretlərində inkişaf etmiş bu meyli-yüksək estetik idealın təqdim edilməsi meylini “Böyük vətən müharibəsində həlak olan cəlibadlılara əbədi xatirə”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Adil Quliyev”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı N.Şaverdiyayev”, “Sovet İttifaqı Qəhrəmanı B.Mirzəyev” “General Murtuz Quliyev” heykəl-portretlərində sanki davam etdirir. Bu meylin formal əlamətləri heykəltəraşın ideyasından irəli gəlir, adətən, belə monumental portretlərdə xırda, lüzumsuz detallar olmur.

Əgər 1950-1960-cı illərdə II Dünya müharibəsinə həsr olunmuş abidələr sadəliyi və

ciddiliyi ilə fərqləndirdisə, sonrakı illərdə mübarizə və qələbəyə aid cürbəcür abidələrin formalaşmasına diqqət artır. Buna da səbəb iqtisadiyyatın dirçəlməsi, canlarını vətən yolunda qurban verənlərin xatirələrini əbədləşdirmək cəhdi ilə bərabər, incəsənətin öz üzərinə aldığı tərbiyəvi funksiyasını, gənclərə vətənpərvərlik hissini, vətənə sadıqlığı aşılamaq vəzifəsini götürməsi idi. Bu abidələrin əsas xüsusiyyətləri ondan ibarət idi ki, onları layihələşdirənlər diqqəti abidələrin özünəməxsus bədii probleminə deyil, daha artıq canlı təbliğinə, ehtirasa, həyatiliyə yönəldirdilər. Uzun müddət qəbirüstü xatirə abidələri imkan daxilində əldə edilən materiala və hazırlanma üsulunun sadəliyinə əsaslanırdı. Görünür məhz ona görə də ilk dəfə yaradılan abidələr eyni tipli və plakativ ilə seçilirdilər. İlk vaxtlar bu xalis memorial formasında, yəni şaquli stella, piramida şəkilli pilləvari daş abidə, divara qoyulmuş memorial lövhə formalı qəbirüstü daş işlənirdi. Divarda və cinahlardakı qabarıq taxçalarda rəmzlərlə yanaşı, bəzən hərbi texnika, tanklar, təyyarələr və s. yerləşdirilir.

Tokay Məmmədov xarakterinə xas olan qəhrəmanlıq nikbinliyi və mənəvi məsuliyyət onun personajlarının fəal mövqeyi ilə sənətkarın yaradıcılıq təfəkkürü, xüsusən bədii ifadəsi, plastik enerjinin gücündə təcəssüm olunur ki, bu da mütləq yaratdığı obrazların daim hərəkətdə olduğunu təsdiq edir. Tokay Məmmədov ardıcıl olaraq yaradıcılıq prinsiplərinə sadıq qalır, insan sifətinin dəqiq, aydın və düzgün yapılması, ona mürəkkəb və çətin psixoloji xarakterlər yaratmağa maneçilik törətmir. Heykəltəraş obrazın məzmunca dərin, plastik baxımdan ümumiləşdirici yaradılması sahəsində daim axtarışlar aparırdı.

Qədim keçmişin və çağdaş dövrün qəhrəmanlarının bədii obrazlarını yaratmaq ənənəsi XX əsrdə xüsusilə güclənmişdir. Təbii ki, bunun da səbəbləri vardı. Sovet ideoloqları insanların öz milli köklərinə qayıtmaq, onu dərk etmək istəyinə nə qədər sipər çəkməyə çalışsalar da, bu istiqamətdə müəyyən təpəgilər göstərsələr də bir çox sənətkarlar bu dolayısı qadağaları çəkdikləri maddi-mənəvi sarsıntılara baxmayaraq yeni-yeni əsərlərlə, özünəməxsus cavab verməkdə idilər. Azərbaycan heykəltəraşlığının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Tokay Məmmədovun 1955-ci ildə az sonra adı milli qürur rəmzinə çevriləcək partizan Mehdi Hüseynzadənin portretini yaratmasını bu mənada əsl sənətkar-vətəndaş mövqeyini nümayiş etdirməsi kimi qəbul etmək olar (4). Belə ki, o, İkinci dünya savaşında əsirlik həyatını yaşamış, bununla da Stalin rejimində mövcud olan əsirlərə yönü "arzuolunmazlar siyahısı"na düşmüşdü. Bu yerdə gəlin obrazın daşdığı mənə-məzmun yükünün əhəmiyyətli olmasına əmin olmaq üçün Mehdi Hüseynzadənin ömür yoluna güzgü tutaq. Beləliklə, Mehdi Hüseynzadə kim idi?

Əfsanəvi qəhrəman Mehdi Hüseynzadə 1918-ci ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdu. 1936-cı ildə Bakı Rəssamlıq Texnikumunu bitirəndən sonra, o, Leninqraddakı İ.Repin adına Rəngkarlıq, heykəltəraşlıq və memarlıq institutuna iki dəfə imtahan versə də, bu nüfuzlu təhsil ocağına qəbul ola bilməmişdi. Elə o vaxt Mehdi oradakı Xarici Dillər İnstitutuna qəbul olmuş, az sonra təhsilini Bakıda davam etdirmişdir. Yaradıcılığa böyük həvəsi olan gələcək qəhrəman o vaxtlar daima şeirlər də yazarmış. Ancaq İkinci Dünya müharibəsi Mehdi təhsilini başa vurmağa qoymadı və o, 1941-ci ildə cəbhəyə yola düşdü. Gürcüstanda hərbi təlim keçəndən sonra leytenant rütbəsində döyüşlərə başlayır. Döyüşlərin birində ağır yaralanaraq əsir düşür. Əsirlikdən qaçaraq partizan dəstələrinə qoşulur, almanların bir çox hücum planlarını alt-üst edir, misilsiz igidliyinə görə "Mixaylo" təxəllüsünü qazanır. Göstərdiyi ağılasız qəhrəmanlıqlar almanları çaşqın hala salmışdı. Alman dilini mükəmməl bilən azərbaycanlı gənc düşmənin daxilində sərbəst gəzərək onların planlarını əvvəlcədən bilir və dərhal əks-tədbirlər görürdü. 1944-cü ildə də döyüş zamanı Mehdi Hüseynzadə qəhrəmancasına həlak olur, böyük töhfələr verdiyi qələbəni görə bilmir.

Əvvəldə qeyd etdik ki, heykəltəraşlıq sahəsində ilk olaraq Tokay Məmmədov Mehdi Hüseynzadənin portretini yaratmışdır. Bu surəti yaratmaq 1955-ci ildə çox təhlükəli idisə, 1957-ci ildə Mehdi Hüseynzadəyə göstərdiyi şücaətə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilməsi özünə bəraət qazandırmaqla, o vaxt çox gənc olan heykəltəraşın atdığı addıma haqq qazandırmış oldu. Qəhrəmana ölümündən sonra verilən Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı artıq ictimaiyyət arasında ona olan münasibəti dəyişdirdi və artıq hamı çəkinmədən onun haqqında açıq surətdə öz sözlərini deməyə başladı. Ancaq Tokay Məmmədov sanki öncülük etmiş və bu dövrə hələ üç il qalmış qəhrəman haqqında öz bədii sözünü demişdi. Bu mövzunun üstündən qadağa götürüldüyündən bütün partizan dostları da Mehdi Hüseynzadənin qəhrəmanlığından, göstərdiyi şücaətdən danışmağa başladılar. Qəhrəmanın şərəfinə həm ədəbiyyatda, həm də təsviri sənətin müxtəlif növlərində əsərlər yaradılmağa başlandı. Yazıçı İmran Qasimov və Həsən Seyidbəylinin “Uzaq sahillərdə” povesti də Mehdi Hüseynzadənin qəhrəmanlığından bəhs edir (3, 4).

“Mixaylo” təxəllüslü Mehdi Hüseynzadənin obrazı müstəqil yaradıcılığa yenidən başlamış gənc heykəltəraş Tokay Məmmədovu çox maraqlandırmışdı. Heykəltəraş çəkinmədən Mehdi haqqında məlumat toplamış, onun dostları ilə görüşmüş, foto surətlərinə baxmış və sonda barəsində ətraflı yaddaş və təsvir materialı toplamağa nail olmuşdu. Yalnız bundan sonra Tokay Məmmədov mərmərdən Mehdi Hüseynzadənin qorelyef biçimli portretini yaratmışdı. Əsərin özünəməxsus bədii həlli heykəltəraşın qəhrəmanının yalnız öz təxəyyülündə canlandırıdığı görkəmindən qaynaqlanıb. Bu orijinal və dinamik kompozisiyada Tokay Məmmədov formalaşmaqda olan fərdi üslubuna sadıq qalmış və çox məzmunlu, psixoloji tutumlu əsər yaratmağa nail olmuşdur. Bu obraz əslində heykəltəraşa Böyük Vətən müharibəsi illərində fədakarlıqlar göstərən bütün döyüşçülərin bir nəfərini bədiiləşdirməklə, müharibəyə qarşı qəzəb və nifrət hissələrini bir daha tam kəskinliyi ilə göstərməyə, qanlı döyüş illərində son öz ölümü ilə insanlara səadət, əmin-amanlıq bəxş edəcəyinə inamla ehtiram göstərmək üçün geniş imkanlar verib. Odur ki, heykəltəraş bütün bu əhatəli fikirləri əsərdə ifadə etmək üçün qəhrəmanın keçdiyi çətin mübarizə yolunun ən gərgin bir anını seçib. Qənaətimizcə, Mehdi Hüseynzadənin əlindəki qumbara ilə düşmənin üstünə hücumu keçdiyi anı gerçəkləşdirməklə müəllif əsərinin bütün mənalarda uğurunu təmin etmiş olub (3, s. 16).

Tamaşaçı faşistlərə qəzəblə baxan əli qumbaralı, iti baxışlı partizan “Mixaylo”nun (Mehdi Hüseynzadənin) mərmər heykəlini, düşməne nifrətli baxışını ifadə edən qırışlıq geniş alınma tökülmüş saçlarını görərək qəhrəman partizanın düşmənlərə təslim olmayacağına, vətən yolunda son damla qanınadək döyüşəcəyinə möhkəm inanır. Heykəltəraş Mehdi Hüseynzadənin alovlu döyüşlərdə bərkiyib mətinləşmiş əllərini, qəti inam və dönməz iradə ifadə edən çöhrəsini gözəl və aydın plastik cizgilərlə ifadə etmişdir. Burada bir müsbət cəhəti də qeyd etmək lazım bilirik. Tokay Məmmədovun ümumiyyətlə yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bu müsbət cəhət, obrazın daxili aləmini, hiss və həyəcanlarını tamaşaçıya çatdırmaqda əllərin ifadəli və inandırıcı təsvirində xüsusi diqqət yetirməsində və həm də bununla qarşıya qoyduğu yaradıcı məqsədə nail olması ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A. Mübarizə illərinin bir səhifəsi // Ədəbiyyat və incəsənət 1982, 2, aprel, s. 5.
2. Novruzova C. Daşlara həyat verən sənətkar (heykəltəraş Tokay Məmmədov haqqında) // Qobustan 1971 №2 s. 54-58.
3. Новрузова Д.Г. Скульптор Токай Мамедов // Бак. Рабочий, 1959, 15 мая, с. 3.

4. Новрузова Д.Г. Правда жизни, созвучность времени (Азербайджанские скульптуры Т.Мамедова, О.Эльдарова) // «Искусство», 1972, № 6, (I п. л.).
5. Новрузова Д.Г. Скульптура Советского Азербайджана. Баку, 1979, 160 с.

* *Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
e-mail: samir_qismetoglu@mail.ru

Samir Sadıgov

**The heroes' characters of world war II in the activity of people's artist,
sculptor Tokay Mammadov**

The article is devoted to the investigation of the development history of Azerbaijani architecture. The author has studied the history of architecture on the basis of the work of one author – People's artist, sculptor Tokay Mammadov. In the article the monumental memorial samples of the artist, which are the creative products, are analyzed. It was mentioned that the monumental monuments created by the sculptor were erected in different cities and regions to perpetuate the memory of our countrymen died during World War II, along with concrete figures. In the article the monument-portraits such as “Eternal memory to the people of Jalilabad who died in the Great Patriotic War”, “Hero of the Soviet Union Adil Guliyev”, “Hero of the Soviet Union N.Shaverdiyayev”, “Hero of the Soviet Union B.Mirzayev”, “General Murtuz Guliyev” have been investigated.

Keywords: *sculpture, portrait, image, war, world, art plasticity.*

Самир Садыгов

**Образы героев II мировой войны в произведениях народного художника,
скульптора Токая Мамедова**

Статья посвящена изучению истории развития азербайджанской архитектуры и скульптуры. Автор изучил историю развития скульптуры на основе работ одного автора – народного художника, скульптора Токая Мамедова. В статье анализируются монументальные образцы из творчества художника. Автор отмечает, что монументальные памятники, созданные скульптором, наряду с конкретными выдающимися людьми, были воздвигнуты в разных городах и регионах, чтобы увековечить память наших соотечественников, погибших во Второй мировой войне. В статье проводится анализ памятника «Вечная память жителям Джалилабада, погибшим в Великой Отечественной войне», а также были изучены такие памятники-портреты «Герой Советского Союза Адиль Гулиев», «Герой Советского Союза Н.Шавердияев», «Герой Советского Союза Б.Мирзаев», «Генерал Муртуз Гулиев».

Ключевые слова: *скульптура, портрет, образ, война, мир, художественная пластика.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Cəfər Qiyasi tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlk variant 18.05.2020
Son variant 15.07.2020

AXTARIŞLAR ● RESEARCHES ● ПОИСКИ